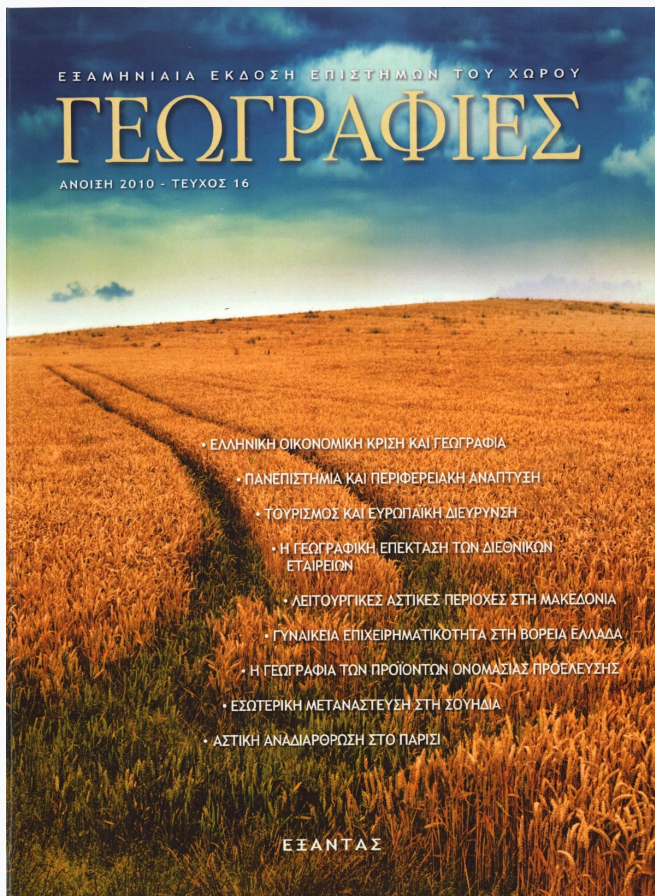

Γεωγραφίες

Αρ. 16 (2010)

Γεωγραφίες, Τεύχος 16, 2010

ΓΟΥΤΤΕ Δ'ΟΡ: ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ - ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΣΕ ΜΙΑ ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΠΑΡΙΣΙ

Λάζαρος Μαυροματίδης

GOUTTE D'OR: ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΣΕ ΜΙΑ ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΠΑΡΙΣΙ

Λάζαρος Μαυροματίδης*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ήδη από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης ξεκίνησε η συνύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών τάξεων μέσα στην ίδια πόλη. Κάθε κοινωνική τάξη εγκαταστάθηκε σε συγκεκριμένες τοποθεσίες της. Η Goutte d'Or είναι μια γειτονιά του 18ου διαμερίσματος του Παρισιού με τη δική της ξεχωριστή ιστορία στην εξέλιξη της πόλης. Αρχικά την κατοικούσαν επαρχιώτες, κυρίως ασχολούμενοι με τη γεωργία. Από τη βιομηχανική επανάσταση και μετά εισήλθαν σε αυτή μετανάστες εβραϊκής και αφρικανικής προέλευσης. Επίσης, είναι η περιοχή της πόλης την οποία το ευρύ κοινό αποφεύγει λόγω των υψηλών δεικτών εγκληματικότητας. Προκειμένου να αλλάξει αυτή η κατάσταση, το κράτος προώθησε τα τελευταία 20 χρόνια προγράμματα ανάπτυξής της. Παραμένει όμως αναπάντητη η ερώτηση: ποιος στ' αλήθεια αποτέλεσε το επίκεντρο αυτών των αναπλάσεων; Η ιστορία, οι συνήθειες, οι ιδιαιτερότητες των κατοίκων και η κλίμακα της γειτονιάς αγνοήθηκαν παντελώς. Η παρούσα εργασία αποτελεί καρπό προσωπικής έρευνας του συγγραφέα στην περιοχή, στα πλαίσια του σεμιναρίου «Anthropologie de la ville».

*Goutte d'Or: dans l'ombre de la métropole.
Itinéraires dans un quartier au Nord du Paris*

Lazaros Mavromatidis

RÉSUMÉ

Dès l'époque de la révolution industrielle on a commencé à avoir dans la même ville l'existence de différentes classes. Chaque classe sociale déclare sa présence dans certains endroits qu'elle occupe dans la ville. La Goutte d'Or est un quartier du 18e arrondissement de Paris, avec sa propre histoire dans l'évolution de la ville. Les populations qui habitaient cet endroit à l'époque étaient généralement des paysans et après la révolution industrielle, ce sont les immigrants étrangers qui l'ont occupé. En outre, lorsque l'on évoque de la Goutte d'Or, on parle d'un quartier esquivé par le grand public à cause de ses indices de criminalité. En choisissant de changer cette réalité, l'Etat décide de rénover le quartier, dans la logique des choses. Mais la question reste toujours sans réponse : Pour qui cette rénovation est-elle faite ? L'histoire, les habitudes et l'échelle du quartier ont été totalement ignorées. Ce mémoire est fruit d'une recherche personnelle de l'auteur dans le cadre du séminaire « Anthropologie de la Ville ».

* Αρχιτέκτων-Μηχανικός ΕΜΠ, υποψήφιος διδάκτωρ ENTPE, e-mail: lazarosmavr@hotmail.com, lazaros.MAVROMATIDIS@entpe.fr.

1. Προελούδιο

Προσπαθώντας κανείς να αναλύσει την πολυσύνθετη πραγματικότητα μιας συνοικίας σαν την Goutte d'Or του Β. Παρισιού, μπορεί να αποκτήσει συνολικά πλήρη γνώση του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος των πολεοδομικών σχηματισμών που συγκροτούν τις μητροπόλεις του σήμερα. Το 19ο, το 20ό και ειδικότερα το 18ο διαμέρισμα (arrondissement) του Παρισιού, που μας αφορά στις σελίδες που ακολουθούν, αποτελούν στις μέρες μας πολεοδομικά μορφώματα που μετουσιώνουν σε δομημένο χώρο το ιστορικό τους παρελθόν, χωρίς όμως να αφομοιώνουν τις εκάστοτε συνθήκες του παρόντος. Πρόκειται για εφαρμογή στο χώρο βεβιασμένων πολιτικών επιλογών και πολεοδομικών πειραματισμών, οι οποίες έχουν ή είχαν ως αποκλειστικό στόχο την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων πολιτικών κατευθύνσεων ανάλογα με την ιστορική περίοδο (Fijalkow 2002). Ο αγροτικός συνοικισμός της Goutte d'Or μετεξελίχθηκε σε βιομηχανική περιοχή, για να μετατραπεί αργότερα σε ζώνη εργατικών κατοικιών (HLM: Habitation à loyer modéré), με την προοπτική να εξελιχθεί ίσως στο μέλλον σε ελίτ περιοχή κατοικίας.

Ιστορικά η εξήγηση είναι απλή. Αρχικά τα όρια της γαλλικής πρωτεύουσας περιλάμβαναν περίπου τις περιοχές που καταλαμβάνουν σήμερα τα 10 από τα 20 διαμερίσματα. Η εποχή του Haussmann είναι εκείνη που με δυναμικό τρόπο σηματοδοτεί τη χωρική εξάπλωση της πρωτεύουσας και την εσωτερική της αναδόμηση. Και αυτό συνέβη γιατί, στα πλαίσια της επερχόμενης πλήρους εκβιομηχάνισης μιας χώρας οικονομικά ισχυρής, η πρωτεύουσα έπρεπε να επεκταθεί για πολιτικούς, πρακτικούς και συμβολικούς λόγους. Νομοτελειακά, έπρεπε να καταφτάσουν εργατικά χέρια και, επειδή αυτό το γεγονός δημιούργησε αυξημένες ανάγκες στέγασης, οι περιφερειακές περιοχές της (που αργότερα αποτέλεσαν τα περιφερειακά διαμερίσματα) εντάχθηκαν αρχικά ως βιομηχανικές περιοχές. Όπως είναι αυτονόητο, οι εργάτες στεγάστηκαν δίπλα στις βιομηχανίες για λόγους πρακτικούς, καθώς επίσης και για να μη «μολύνουν την πόλη» με την παρουσία τους. Οι περιοχές αυτές εγκαταλείφθηκαν αργότερα, όταν η εποχή και το οικονομικό σύστημα οδήγησαν στην αποβιομηχάνιση.

Έτσι, αφού η πόλη τούς γύρισε την πλάτη επειδή δεν αποτελούσαν τίποτα περισσότερο από τον «πεπαλαιωμένο εγκαταλελειμμένο διάκοσμο κάποιας αποτυχημένης θεατρικής παράστασης», ιδρύθηκαν ιδιωτικές εταιρείες για να αναλάβουν την «ανάπλαση» και τον «εξωραϊσμό» τους (Μαυροματίδης 2007). Εξάλλου το prestige της γαλλικής πρωτεύουσας επέβαλλε αυτό που κάποιοι ονομάζουν «αναβάθμιση», αναφερόμενοι μόνο στην αναβάθμιση των υλικών, την οποία μάλιστα ταυτίζουν με την ποιότητα ζωής.

Βέβαια, όλοι εκείνοι οι απόκληροι της πόλης οι οποίοι είχαν βρει καταφύγιο στις περιοχές αυτές, εφόσον είχαν έρθει από μακριά, είχαν μάθει να ακούγεται στα λίγα και είχαν άμεσα ή έμμεσα οδηγηθεί εκεί, δεδομένου ότι πουθενά αλλού δεν ήταν αποδεκτοί, μοιραία τώρα έπρεπε να εκδιωχθούν, προκειμένου στις περιοχές αυτές να έρθουν οι νέοι κάτοικοι με τα γυαλιστερά αυτοκίνητα. Η Βιομηχανική Επανάσταση μετέτρεψε τον ανειδίκευτο εργάτη σε κινητήρια δύναμη της παγκόσμιας οικονομίας. Η στέγασή του λοιπόν αποτελούσε στο παρελθόν βασική επιδίωξη των χωροταξικών πολιτικών. Η αποβιομηχάνιση όμως και η μεταφορά της βαριάς βιομηχανίας στις λεγόμενες χώρες του

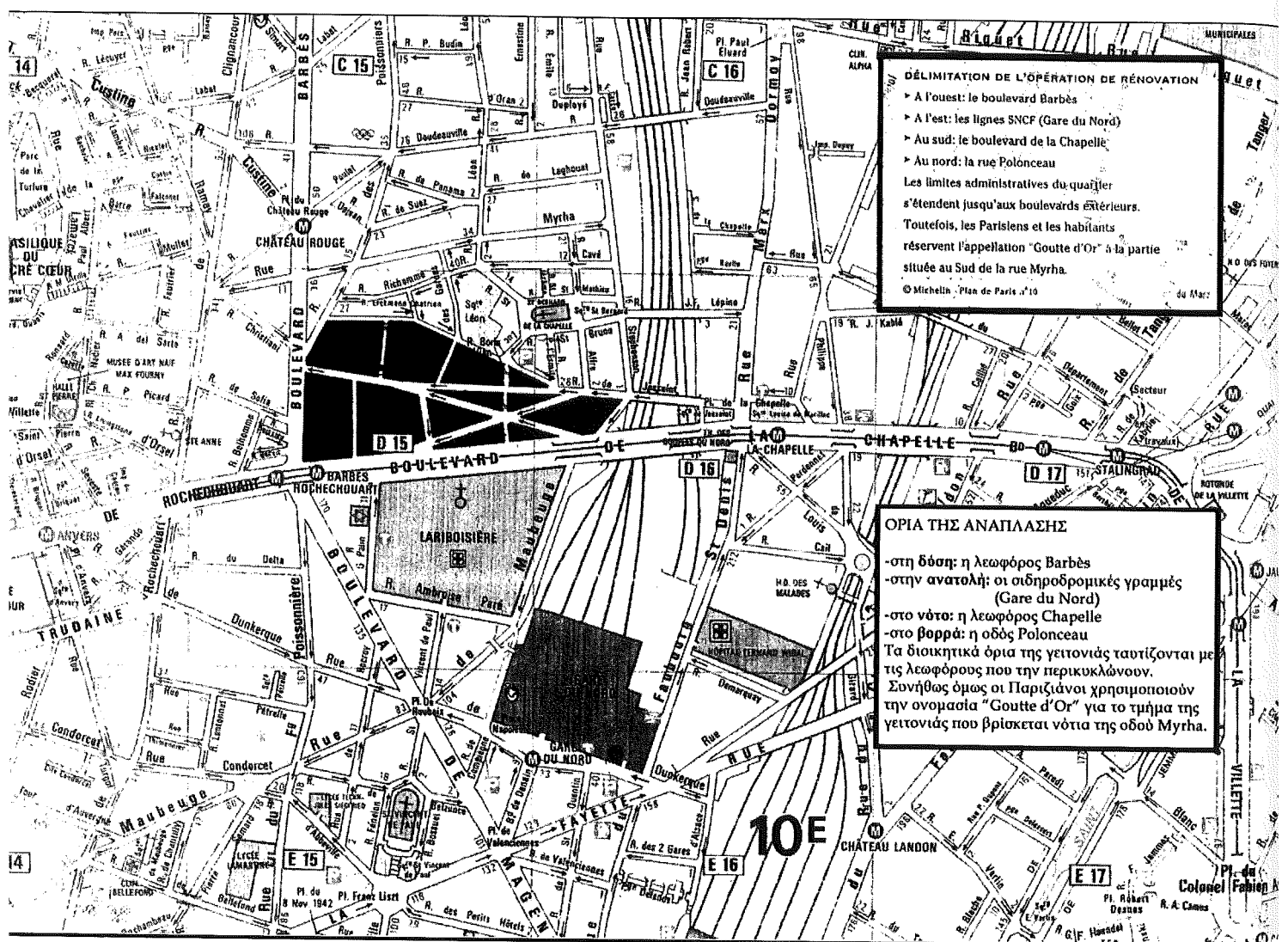
Τρίτου Κόσμου, σε συνδυασμό με την επανάσταση στην πληροφορική, συντέλεσαν στο να περιέλθει σε αχρηστία αυτό το εξάρτημα της παραγωγικής διαδικασίας που ήταν θεμελιώδες μερικά χρόνια νωρίτερα. Το «εργατικό προλεταριάτο» πλέον αντικαθίσταται από το «πνευματικό προλεταριάτο», και αυτό καταδεικνύεται από την «κοινωνιολογία των προσόψεων και των αυτοκινήτων» (Pinçon & Pinçon-Charlot 2001). Αυτό είναι εμφανές στην Goutte d'Or και από τα ογκώδη κτήρια που χτίζονται δίπλα σε δρόμους που πεζοδρομούνται μόνο και μόνο για να ανεβούν οι αξίες γης και να προσελκύσουν «υψηλότερα στρώματα της αστικής τάξης», δεδομένου ότι ο τόπος, λόγω της κακής του φήμης, θεωρείται a priori υποβαθμισμένος. Εξάλλου στη συνείδηση της πόλης ένας χώρος φαντάζει ενιαίος όταν οι αξίες γης στην επικράτειά του εξομοιωθούν. Και όσο για τους προηγούμενους κατοίκους, αυτοί λίγο ενδιαφέρουν το σύστημα. Το πολύ-πολύ το ίδιο το σύστημα να τους ξεβράσει σε κάποιο κτήριο HLM κάποιου κοντινού ή μακρινού προαστίου, ασκώντας συνάμα την κοινωνική του πολιτική και δείχνοντας το κοινωνικό του πρόσωπο.

Εξάλλου «... η ανώτερη αστική τάξη των κεφαλαιοκρατών, η πολιτικοστρατιωτική, οικονομική, κοινωνική ελίτ συσσωρεύει το κεφάλαιο, το επανεπενδύει για συνεχή ανάπτυξη των τομέων παραγωγής που οδηγούν στη διευρυμένη αναπαραγωγή, οργανώνει τη στρατιωτική και πολιτική της μηχανή και μέσα από καλλιτεχνικούς και επιστημονικούς φορείς εδραιώνει την ιδεολογία της» (Καρύδης 1977). Έτσι λοιπόν, το σενάριο μιας τεχνοκρατικής νεοφιλελεύθερης ανάπτυξης της πόλης φαντάζει φυσιολογικό στα αυτιά μας, γιατί έτσι έχουμε συνηθίσει να το ακούμε από τους εκάστοτε ειδικούς, που συνειδητά ή ασυνείδητα υπηρετούν συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα. Έτσι κι αλλιώς η εικόνα της πόλης αποτελεί ξεκάθαρη εικονογραφία του εκάστοτε οικονομικού συστήματος. Τα ογκώδη κτήρια HLM των λαϊκών περιφερειακών συνοικιών του Παρισιού σιγά-σιγά αντικαθίστανται από ογκώδη κτήρια γραφείων και «ερμαφρόδιτους πολυχώρους», καταδεικνύοντας ξεκάθαρα το πέρασμα από τον ιμπεριαλιστικό καπιταλισμό στον καπιταλισμό της οργάνωσης. Και, στην ουσία, η πολεοδομία φαίνεται πάντα να ακολουθεί τις επιταγές της πολιτικής (Μαυροματιδής 2006). Ας δούμε όμως πώς αυτό αποκρυσταλλώνεται διαχρονικά στο πολεοδομικό αποτύπωμα μιας συνοικίας σαν την Goutte d'Or, η οποία αναπτύσσεται στη σκιά της γαλλικής μητρόπολης.

2. Η γέννηση: ανάλυση της διαδικασίας της πολεοδομικής εξέλιξης της περιοχής

Όπως και πολλά άλλα παρισινά προάστια, ο πολεοδομικός σχηματισμός που φέρει το όνομα Goutte d'Or αποτελεί καρπό της Βιομηχανικής Επανάστασης και γνώρισε αξιοπρόσεκτη χωρική επέκταση τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Ένα λευκό κρασί που παραγόταν από τα αμπέλια των λόφων αυτού του προαστίου έδωσε το όνομά του σε αυτή τη συνοικία του 18ου διαμερίσματος του Παρισιού. Λόγω της προνομιάς θέσης του και ειδικότερα της γειτνίασής του με τα παλιά όρια της γαλλικής πρωτεύουσας –που κατ' επέκταση είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της αξίας γης στα εδάφη του– το πρώιμο πολεοδομικό μόρφωμα της Goutte d'Or μεταλλάχθηκε βαθμιαία μέσα σε 40 χρόνια. Νομοτελειακά, μέσα από την τυπική διαδικασία αστικοποίησης όπως ιστορικά είναι καταγεγραμμένη, ο αγροτικός συνοικισμός της Goutte d'Or μετασχηματίστηκε αρχικά σε βιο-

Χάρτης 1.
Τοπογραφικό σχέδιο της Goutte d'Or

DÉLIMITATION DE L'OPÉRATION DE RÉNOVATION

- A l'ouest: le boulevard Barbès
- A l'est: les lignes SNCF (Gare du Nord)
- Au sud: le boulevard de la Chapelle
- Au nord: la rue Polonceau

Les limites administratives du quartier s'étendent jusqu'aux boulevards extérieurs. Toutefois, les Parisiens et les habitants réservent l'appellation "Goutte d'Or" à la partie située au Sud de la rue Myrrha.

© Michelin - Plan de Paris N°10

ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ

- στη δύση: η λεωφόρος Barbès
- στην ανατολή: οι σιδηροδρομικές γραμμές (Gare du Nord)
- στο νότο: η λεωφόρος Chapelle
- στο βορρά: η οδός Polonceau

Τα διοικητικά όρια της γειτονιάς ταυτίζονται με τις λεωφόρους που την περικυκλώνουν. Συνήθως όμως οι Παριζιάνοι χρησιμοποιούν την ονομασία "Goutte d'Or" για το τμήμα της γειτονιάς που βρίσκεται νότια της οδού Myrrha.

Πηγή: Atelier Parisien d'Urbanisme 1994.

μηχανικό προάστιο, για να μετατραπεί εντέλει σε γειτονιά κατοικίας των λαϊκών στρωμάτων στα όρια της πρωτεύουσας.

2.1. Ο αγροτικός συνοικισμός

Η κατασκευή το 1786 των γενικών αποθηκών (Fermiers Généraux) σηματοδοτεί τα καινούργια διοικητικά όρια του Παρισιού. Οι χέρσες εκτάσεις που βρίσκονται Β από αυτό το καινούργιο τότε διαχωριστικό όριο, και οι οποίες αμέσως μετά την Επανάσταση του 1789 θα περιέλθουν στην κοινότητα της Chapelle St. Denis, έχουν αρχικά αγροτικό χαρακτήρα. Παράλληλα όμως παρατηρείται μια πρώιμη προβιομηχανική δραστηριότητα, λόγω της εκμετάλλευσης των λατομείων γύψου,¹ πράγμα το οποίο πιστοποιεί και η ύπαρξη το 1750 στην περιοχή

1. Πρόκειται για γύψο χαρακτηριστικού μπλε ανοιχτού χρώματος, ο οποίος ήταν φημισμένος εκείνη την εποχή, αυξάνοντας παράλληλα και τη φήμη της περιοχής.

πολυάριθμων χαρακτηριστικών γύψινων ανεμόμυλων. Την ίδια χρονική περίοδο η πρωτεύουσα βρίσκεται σε πλήρη βιομηχανική επανάσταση και έχει ανάγκη από χειρωνακτική εργασία. Η εγκατάλειψη της υπαίθρου αποτελεί μια νέα πραγματικότητα. Οι εισερχόμενοι στην πρωτεύουσα πληθυσμοί θα έρθουν να καλύψουν την έλλειψη εργατικού δυναμικού. Θα βρουν στέγη στα επιπλωμένα ξενοδοχεία της περιοχής, καθώς επίσης και στα μικρά διαμερίσματα ενός ή δύο δωματίων των νεόδμητων κτηρίων στο υπό διαμόρφωση προάστιο. Ο συνοικισμός προσφέρεται για επενδύσεις και έτσι το μικροαστικό κτηματικό κεφάλαιο διαμορφώνει την οικονομία της περιοχής. Νέοι επενδυτές αγοράζουν αγροτική γη σε χαμηλή τιμή, προχωρούν στην κατάταμηση της σε πολύ μικρά τμήματα (lotissements) και τη μεταπωλούν βγάζοντας πολλαπλάσιο κέρδος (Mouton 1999).

Ο χάρτης του 1815 (Χάρτης 2) παρουσιάζει τον αγροτικό συνοικισμό της Goutte d'Or, ενώ παράλληλα αντικατοπτρίζει τη διπλή δραστηριότητα (αγροτική και βιομηχανική) που συντελείται στο χώρο. Η δομή των μικρών κατατιμήσεων γης αντιπαραβάλλεται στις σαφώς μεγαλύτερης έκτασης αγροτικές εκτάσεις, συνθέτοντας ένα τοπογραφικό σχέδιο που μετατρέπει σε εικόνα την υπό εξέλιξη χωρική μετάλλαξη. Ο νέος αυτός συνοικισμός βρίσκεται στο σημείο σύγκλισης των οριών των Fermiers Généraux και των λατομείων γύψου (που έχουν μετατραπεί σήμερα στη λεωφόρο Chapelle και στην οδό Goutte d'Or). Φαίνεται ακόμη ξεκάθαρα ο λόφος των πέντε ανεμόμυλων (Butte des Cinq Moulins) και το μονοπάτι τροφοδοσίας τους, που στις μέρες μας είναι η οδός Polonceau. Τέλος, παρατηρείται στο Β τμήμα μια συστοιχία οικοδομικών τετραγώνων τοποθετημένων με ακαθόριστο τρόπο το ένα δίπλα στο άλλο (κατατιμήσεις γης στενόμακρες και στενομέτωπες, οι οποίες διακόπτονται ανά τακτά διαστήματα από μικρά διαμήκη συνδετικά μονοπάτια), που είναι χαρακτηριστικό της αγροτικής δραστηριότητας. Από το 1815 και έπειτα το πολεοδομικό μόρφωμα της Goutte d'Or αρχίζει να λαμβάνει πιο συγκροτημένη πολεοδομική μορφή και να αστικοποιείται βαθμιαία, ακολουθώντας τα ετερογενή ίχνη που κληρονομεί από το ασαφές παρελθόν του (Breitman 1998).

Χάρτης 2.

Οι πέντε ανεμόμυλοι αποτελούν το χαρακτηριστικό τοπίο της περιοχής εκείνη την εποχή

κατά το 1815

1. Οι πέντε ανεμόμυλοι και το μονοπάτι που θα μετατραπεί στην οδό Polonceau
2. Το νιτρωρυχείο
3. Καμίνι γύψου

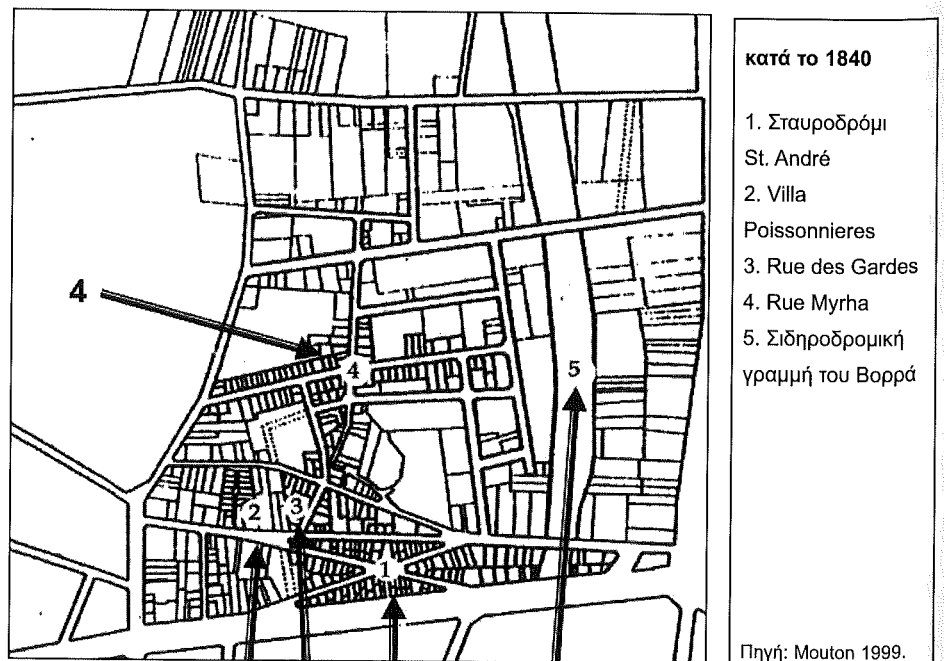
Πηγή: Mouton 1999.

2.2. Το προάστιο

Νομοτελειακά, λόγω της βαθμιαίας μετακίνησης των λατομείων γύψου προς τα ανατολικά, αρχίζουν να ανεβαίνουν οι αξίες γης στην περιοχή. Η έξαρση της δόμησης σηματοδοτεί την έναρξη μιας πολύ σημαντικής ιστορικής περιόδου για το Παρίσι, η οποία χαρακτηρίζεται αφενός από την επίσημη άδεια που έδωσε το 1824 ο Κάρολος Ι΄ για έναρξη της οικοδομικής δραστηριότητας και έξω από τα διοικητικά όρια της πρωτεύουσας, και αφετέρου από την ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου στα βόρεια του Παρισιού. Έτσι, προοδευτικά οι αγροτικές εκτάσεις γης αρχίζουν να κατατέμνονται σε πολύ μικρότερα κομμάτια και να αναδιανέμονται. Παράλληλα, νέοι δρόμοι διανοίγονται και συμπληρώνουν μαζί με τα πάλαι ποτέ αγροτικά μονοπάτια το οδικό δίκτυο του υπό εξέλιξη προαστίου. Το παζάρι της γης, όπως είναι αυτονόητο, επιβάλλει τη μέγιστη δυνατή κατάτμηση των μεγάλων χέρσων αγροτικών εκτάσεων, προκειμένου να επιτευχθεί πολλαπλάσιο κέρδος. Από την κατάτμηση αυτήν προκύπτουν οικοδομικά τετράγωνα η επιφάνεια των οποίων κυμαίνεται από 200 έως 5000 μ², διαμορφώνοντας έτσι τη νέα κλίμακα μεγεθών της περιοχής (τα στοιχεία αυτά δημοσιεύονται στην έκδοση *La Goutte d'Or, faubourg de Paris*). Η νέα αυτή πραγματικότητα συμπληρώνεται με την εγκατάσταση στον Βορρά διαφόρων οικογενειακών βιοτεχνιών, καθώς επίσης και με την κατασκευή την περίοδο 1843-1846 της Σιδηροδρομικής Γραμμής του Βορρά (Chemin de Fer du Nord – CFN). Σκιαγραφείται έτσι με τρόπο ξεκάθαρο η νέα κατεύθυνση της συνοικίας Goutte d'Or ως βιομηχανικής περιοχής, που μόλις έχει γεννηθεί επίσημα μετά και από τη διέλευση του σιδηροδρομικού δικτύου. Παράλληλα, λίγα χρόνια αργότερα προοικονομείται και ο λαϊκός χαρακτήρας του μετέπειτα εργατικού προαστίου, που

Χάρτης 3.

Χάρτης της Goutte d'Or του 1840, με εμφανή τον κατακερματισμό της αστικής γης σε πολύ μικρά τμήματα

θα δημιουργηθεί λόγω της διεύρυνσης των ορίων της πρωτεύουσας. Ανάμεσα στα έτη 1830 και 1845 ο πληθυσμός της κοινότητας της Chapelle θα αυξηθεί από 2000 σε 11000 κατοίκους.² Αυτή η πρώτη πολεοδομική επέκταση (βλ. Χάρτη 3) γίνεται αντιληπτή στο τοπογραφικό σχέδιο από:

– τη γεωμετρία του οικοδομικού τετραγώνου St. Ange στο σταυροδρόμι St. André, που σχηματίζεται στο σημείο σύγκλισης των οδών Chartres και Charbonnière·

– το ίχνος της οδού Islettes, το οικοδομικό τετράγωνο Poissonniers και την οδό Gardes, που προκύπτουν από την κατάτμηση ενός ευρύτερου οικοδομικού τετραγώνου κατά μήκος ενός άξονα B-N·

– την πρώιμη εμφάνιση στα βόρεια του λόφου μιας δευτερεύουσας γειτονιάς, η οποία οργανώνεται γύρω από τις οδούς Myrha και Doudeauville.

Όμως η κατασκευή των καινούργιων στρατιωτικών εγκαταστάσεων του Παρισιού από τον Thiers το 1844 (στη θέση των οποίων βρίσκεται σήμερα η λεωφόρος Maréchaux), αποτέλεσε απειλή για τις βιομηχανίες, οι οποίες προέβλεψαν ότι οι κρατικές επιχορηγήσεις θα στραφούν κυρίως προς τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις με αποτέλεσμα την αύξηση της φορολόγησης των πρώτων υλών (άνθρακα και μετάλλου), πράγμα το οποίο και συνέβη (Mongin 2005). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μετακίνηση των βιομηχανιών, γεγονός που σηματοδότησε και το τέλος της βιομηχανικής δραστηριότητας. Οι εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές εκτάσεις υποδιαιρέθηκαν σε όσο το δυνατόν μικρότερα τμήματα και αναδιανεμήθηκαν, με αποτέλεσμα η Goutte d'Or να μετατραπεί σταδιακά σε συνοικία υποδοχής των ερχόμενων στην πρωτεύουσα πληθυσμών. Βρισκόμαστε λοιπόν (Χάρτης 4) μπροστά στην εμφάνιση μιας πιο μνημειακής κλίμακας στο Β τμήμα της περιοχής (Breitman 1998). Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε τη διάνοιξη της

2. Για να ανέλθει στους 33.000 κατοίκους το 1856 (πηγή: *La Goutte d'Or faubourg de Paris*).

Χάρτης 4.

Χάρτης της Goutte d'Or του 1858, με εξίσου εμφανή τον κατακερματισμό της αστικής γης σε πολύ μικρά τμήματα

κατά το 1858

1. Διάνοιξη της νέας οδού Poissonnieres
2. Διάνοιξη της νέας οδού Erckman-Chatrian
3. Σχέδια για την κατασκευή μιας καινούργιας εκκλησίας (St. Bernard de la Charelle)

Πηγή: Mouton 1999.

οδού Neuve des Poissonniers (μελλοντική λεωφόρο Barbès), η οποία αποτελεί και το Δ όριο του προαστίου. Παράλληλα, την ίδια εποχή προγραμματίζεται στα ανατολικά η κατασκευή της καινούργιας εκκλησίας St. Bernard. Οι καινούργιες κατασκευές αυτής της εποχής αντιστοιχούν στον προ-οσμανικό τύπο κτηρίων και έχουν ως βασικό τους μορφολογικό γνώρισμα το εμφανές τούβλο.

Εικόνα 1.
Η εκκλησία St. Bernard de la Chapelle σήμερα (από το προσωπικό αρχείο του γράφοντα)

2.3. Η συνοικία

Η προσάρτηση το 1860 της Chapelle στο Παρίσι οριστικοποιεί τη σταδιακή μετατροπή της Goutte d'Or σε συνοικία υποδοχής πληθυσμών. Το Ν τμήμα της μάλιστα εισέρχεται σε μια συστηματική φάση δόμησης, η οποία παρουσιάζει τα εξής χαρακτηριστικά:

- μέγιστη κάλυψη των οικοδομικών τετραγώνων και κατασκευή γύρω από εσωτερικές αυλές μικρών κτηρίων χαμηλής κατασκευαστικής ποιότητας³

- βαθμιαία υπερύψωση με προσθήκη δύο ή τριών ορόφων των υπαρχόντων κτισμάτων που έχουν πρόσβαση στο δρόμο, και ανακαίνιση των σοφитών προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για στέγαση·

- κατασκευή της εκκλησίας St. Bernard και διαπλάτυνση της οδού Neuve des Poissonniers· στη συνέχεια λαμβάνουν χώρα οι τελευταίες επιχειρήσεις διάνοιξης νέων δρόμων και οι οικοπεδοποιήσεις χέρσων εκτάσεων που απέμειναν, καθώς και εγκαταλελειμμένων εκτάσεων στα βόρεια της συνοικίας, με σκοπό η νέα αυτή γειτονιά να αποκτήσει πολεοδομικό ιστό όσο το δυνατόν πλησιέστερο στον «παριζιάνικο τύπο» και την παριζιάνικη κλίμακα·

- διάνοιξη της καινούργιας οδού Carlat με σκοπό την αύξηση της «αντα-

3. Με αποτέλεσμα την παραγωγή συνεχούς οικοδομικής γραμμής.

ποδοτικότητας» της γης, καθότι συνδέει τη λεωφόρο Chapelle με το σταυροδρόμι των οδών Goutte d'Or και Gardes.

Μέχρι το 1900 συνεχίζονται και ολοκληρώνονται από τη μια η διαδικασία υπερκάλυψης των ελεύθερων χώρων της συνοικίας στον Νότο και από την άλλη η επέκτασή της στον Βορρά, έως την οδό Ordener (Χάρτες 5 & 6). Καμία όμως από τις

Χάρτης 5.

Η Goutte d'Or το 1868

κατά το 1868

1. Rue Caplat (1863)
2. Lotissement St. Bernard (1867)
3. Εργατικός συνοικισμός Doudauville
4. Εργατικός συνοικισμός Doudauville
5. Μονοπάτι Doudauville (1856) που θα μετατραπεί το 1863 στην οδό Emile Duploy
6. Boulevard Barbes και Rue Dejean (1863)

Πηγή: Mouton 1999.

Χάρτης 6.

Η Goutte d'Or το 1900 – η πλήρης αστικοποίηση είναι εμφανής

κατά το 1900

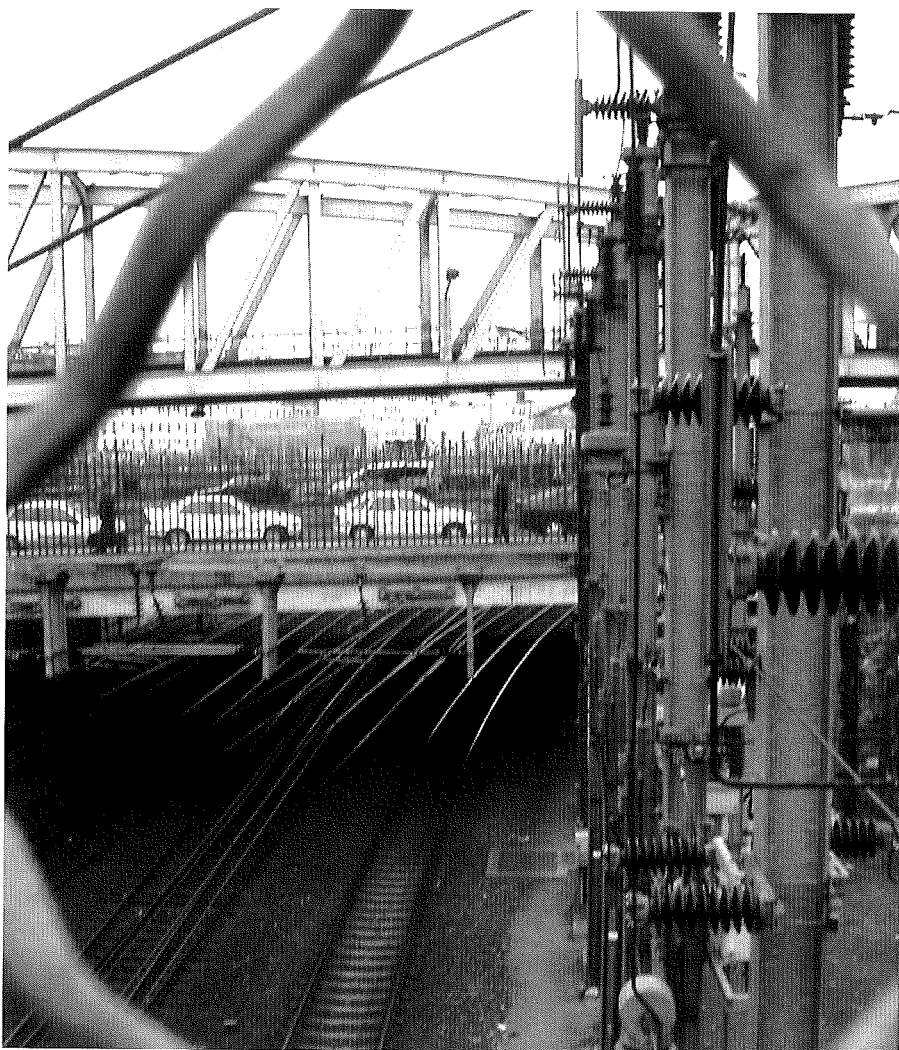
1. Οδός Tombouctou (1896)
2. Γέφυρα που συνδέει τη γειτονιά της Goutte d'Or με τη γειτονιά της Chapelle
3. Οδός St-Luc
4. Lotissement Suez-Panama
5. Δημοτικό σχολείο
6. Επimήκυνση της οδού Stephenson (1892)
7. Επimήκυνση της οδού Leon (1900)

Πηγή: Mouton 1999.

προσθήκες που πραγματοποιήθηκαν μετά από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν εντάσσεται με αρμονικό τρόπο στον πολεοδομικό ιστό της περιοχής. Η εξαφάνιση του σταυροδρομίου που σχημάτιζαν οι οδοί Goutte d'Or και Polonceau, η καταστροφή του πεζόδρομου Léon, η επικάλυψη των διαπλατύνσεων της οδού Goutte d'Or στη συμβολή της με την οδό Iettes, και μια αργή αλλά σταδιακή φθορά των κτηρίων σηματοδοτούν την έναρξη μιας παρατεταμένης περιόδου υποβάθμισης της ποιότητας ζωής στη συνοικία, με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται.

Σχετικά με τον πληθυσμό στην Goutte d'Or, παρατηρείται αύξηση από 11.000 κατοίκους το 1851 σε 49.000 το 1901. Έπειτα οι κατασκευές πυκνώνουν ακόμη περισσότερο τον αστικό ιστό, και σε συνδυασμό με την προσθήκη επιπλέον ορόφων στα ήδη υπάρχοντα κτήρια, δημιουργούνται προϋποθέσεις για περαιτέρω αύξηση του πληθυσμού. Τη μεγάλη και ξαφνική αυτή αύξηση, όπως συνέβη και σε όλες τις υπόλοιπες συνοικίες του Παρισιού, ακολούθησε βαθμιαία μείωση του πληθυσμού, με αποτέλεσμα το 1990 να κατοικούν επίσημα στην περιοχή 28.000 άνθρωποι. Η δημογραφική ανάκαμψη που παρατηρήθηκε μεταξύ των ετών 1946 και 1954 [από 32.000 κατοίκους, ο πληθυσμός αυξάνεται προσωρινά στους 39.000 (Pinçon & Pinçon-Charlot 2001)] οφείλεται στη μαζική άφιξη εργατών από την Αλγερία.⁴

4. Βλέπουμε εδώ ότι αυτή τη φορά η κινητήρια δύναμη της οικονομίας είναι εργάτες μετανάστες που προέρχονται από τις πάλαι ποτέ αποικίες και όχι Γάλλοι από την επαρχία. Υπενθυμίζουμε ότι την περίοδο 1946-1954 η Αλγερία ήταν ακόμη γαλλική αποικία (απέκτησε την ανεξαρτησία της το 1962).

Εικόνα 2.
Η χαρακτηριστικότερη εικόνα της
Goutte d'Or σήμερα (από το
προσωπικό αρχείο του γράφοντα)

Στις μέρες μας το σχήμα της Goutte d'Or στο τοπογραφικό σχέδιο μοιάζει με τραπέζιο. Αυτό το τραπέζιο συνορεύει με την κοινότητα του St. Denis στον Βορρά, το δυτικό του όριο είναι η λεωφόρος Poissonniers, το νότιο η λεωφόρος Chapelle και το ανατολικό οι οδοί Marx-Dormoy και Chapelle. Όμως στην πραγματικότητα, σχεδόν ολόκληρο το Β τμήμα του τραπέζιου είναι άδειο, καθότι μια πολύ μεγάλη έκτασή του καταλαμβάνεται από τις σιδηροδρομικές γραμμές και τις βοηθητικές εγκαταστάσεις της SNCF (Société Nationale des Chemins de Fer)⁵ που καταλήγουν στην Gare du Nord. Οι αλληλοσυμπλεκόμενες σιδηροδρομικές γραμμές αποτελούν και τη χαρακτηριστική εικόνα της Goutte d'Or σήμερα, η οποία συμπληρώνεται από τα μισογυρεμισμένα κτήρια και τις σκυφτές και καχύποπτες φιγούρες των κατοίκων της, που κοιτάζουν τη ζωή τους να πηγαινοέρχεται στην προκατασκευασμένη της διαδρομή, όπως τα τρένα στο σταθμό.

5. Πρόκειται για τον Εθνικό Οργανισμό Σιδηροδρόμων της Γαλλίας.

3. Το ταξίδι: ιστορία και συνύπαρξη διαφορετικών μεταναστευτικών ρευμάτων σε ένα προάστιο με κατεξοχήν λαϊκό χαρακτήρα

Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η Goutte d'Or φιλοξενεί όχι μόνο επαρχιώτες εργάτες αλλά και μεγάλο αριθμό Παριζιάνων εργατών, τους οποίους έδιωξε έμμεσα εκτός των ορίων του Παρισιού η εκτεταμένη επιχείρηση αναδόμησης της γαλλικής πρωτεύουσας από τον Haussmann⁶ (Benjamin 1972/2006). Όμως ήδη από το ξεκίνημα του 19ου αιώνα αρχικά Βέλγοι και Πολωνοί και στη συνέχεια Ιταλοί και Ισπανοί εργάτες συμβιώνουν αρμονικά στη συνοικία με τους Γάλλους εργάτες που προέρχονται από την επαρχία. Τη δεκαετία του 1920 κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτοι Αλγερινοί, όμως η παρουσία τους γίνεται αισθητή μετά την απελευθέρωση από τους Γερμανούς. Η Αλγερία βρίσκεται ακόμη υπό γαλλική κατοχή, η Γαλλία προσπαθεί να ανοικοδομηθεί μετά τον πόλεμο και οι ανάγκες σε εργατικό δυναμικό είναι αυξημένες. Η συνοικία της Goutte d'Or μετατρέπεται σε ιδανικό χώρο υποδοχής των μαζικών μεταναστευτικών ρευμάτων, αφού μπορεί να προσφέρει μονόχωρες ταπεινές κατοικίες σε άνδρες που έχουν μεταναστεύσει μόνοι τους για να δουλέψουν, αφήνοντας τις οικογένειές τους στη χώρα προέλευσής τους.

Οι Αλγερινοί χαρακτηρίζουν με την παρουσία τους ολόκληρο το Ν τμήμα της συνοικίας, αφού εκεί εγκαθίστανται εξορχής (INSEE 2001). Η οδός Goutte d'Or και ο σταθμός του μετρό Barbès-Rochecrouart γίνονται το σύμβολο της Β. Αφρικής στο Παρίσι (Augé 1998). Από τη δεκαετία του 1970 και μετά οι έγχρωμοι Αφρικανοί μετανάστες που προέρχονται από τις χώρες της Δ. Αφρικής καταλαμβάνουν το Β τμήμα της συνοικίας, γύρω από το σταθμό του μετρό Château Rouge, όπου και εγκαθιστούν τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Τα σενεγαλέζικα και καμερουνέζικα εστιατόρια γειτνιάζουν με αυτά των Βορειοαφρικανών μεταναστών, καθώς επίσης και με το τζαμί της οδού Polonceau. Σε αυτό το τζαμί συχνάζουν περισσότερο έγχρωμοι Δυτικοαφρικανοί μετανάστες παρά Αλγερινοί. Κάθε Παρασκευή το πλήθος των πιστών συνωστίζεται γύρω από αυτό το χώρο λατρείας, αποδεικνύοντας με τον καλύτερο τρόπο ότι ένας τόπος είναι το αμάλγαμα του δομημένου χώρου και των συνηθειών αυτών που τον χρησιμοποιούν (Radkowski 2002).

Στο τέλος της δεκαετίας του 1990 καταφτάνει στην Goutte d'Or ένα δεύτερο μεγάλο μεταναστευτικό κύμα που αποτελούν άνθρωποι από την Γκάνα και

6. Ο βαρόνος και νομάρχης του Παρισιού Haussmann έμεινε στην ιστορία για τις εκτεταμένες πολεοδομικές του παρεμβάσεις στη γαλλική πρωτεύουσα. Η οικονομική πολιτική του και η αύξηση των ενοικίων στέλνουν το προλεταριάτο στα προάστια (faubourgs). Παρατηρείται λοιπόν για πρώτη φορά στην ιστορία μια έμμεση και όχι άμεση εκδίωξη πληθυσμών. Νομοτελειακά, οι γειτονιές του Παρισιού χάνουν τα χαρακτηριστικά τους, αφού χάνουν την αυθεντικότητα που τους προσδίδουν οι κάτοικοί τους. Παράλληλα, οι μαζικές κατεδαφίσεις σβήνουν τα έντονα σημάδια του παρελθόντος. Οι συνοικιακές αγορές εξαφανίζονται και αντικαθίστανται από μεγαλειώδεις κεντρικές αγορές. Το Ile de la Cité αποτελεί την έκφραση στο χώρο του κεντρικού συγκεντρωτικού κράτους όπως το οραματιζόταν ο ίδιος (Benjamin 1972/2006).

7. Εκτός από τον προφανή βέβαια λόγο ότι οι Αφρικανοί είναι λαός που η κουλτούρα τους ταυτίζεται με το δρόμο, και κατ' επέκταση αυτός ο τρόπος ζωής στη χώρα υποδοχής αποτελεί μεταφορά του τρόπου ζωής από τη χώρα προέλευσης.

8. Από προσωπικές επαφές του γράφοντα με Αφρικανούς μετανάστες προέκυψε ότι η Goutte d'Or αποτελεί το σύμβολο της Αφρικής στο Παρίσι, και κατ' επέκταση το χώρο κοινωνικής τους ανασυγκρότησης.

9. Η καλύτερα *embourgeoisement*, όπωσ με μία λέξη το ονομάζει ο Γάλλος κοινωνιολόγος Michel Pinçon.

τη Σρι Λάνκα (Pinçon & Pinçon-Charlot 2001). Είναι προφανές λοιπόν ότι η συνοικία εξακολουθεί να αποτελεί χώρο υποδοχής μεταναστών και κατ' επέκταση λαθρομεταναστών, οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να καταγραφούν στα επίσημα στοιχεία για ευνόητους λόγους. Εκτός από τον μεγάλο αριθμό κοινωνικών-εργατικών κατοικιών, οι οποίες καταλαμβάνονται κυρίως από μετανάστες στα περιφερειακά διαμερίσματα του Παρισιού, είναι κοινό μυστικό ότι υπάρχουν διαμερίσματα στα οποία νοικιάζονται κρεβάτια με την ώρα. Η πόλη λοιπόν είναι το σπίτι αυτών των ανθρώπων. Έτσι εξηγείται και ο μεγάλος συνωστισμός στους δρόμους της πόλης όλες τις ώρες της ημέρας.⁷ Γι' αυτό λοιπόν οποιαδήποτε πρόβλεψη για τον σημερινό πληθυσμό της Goutte d'Or θα ήταν παρακινδυνευμένη. Παράλληλα, αυτή η πραγματικότητα, όπως καταγράφεται, συντέλεσε στο να ενισχυθεί τα τελευταία χρόνια μια διάχυτη κακή φήμη για την περιοχή, η οποία προϋπήρχε ανέκαθεν. Οι μετανάστες γενικότερα και οι λαθρομετανάστες ειδικότερα δημιουργούν ένα σκιηνικό τρόμου στη συνείδηση της πόλης, το οποίο όμως είναι a priori ανυπόστατο.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1990, το 32,6% του πληθυσμού της 71ης διοικητικής συνοικίας του Παρισιού (Goutte d'Or) είναι μετανάστες (APUR 1994.). Πρόκειται για το διπλάσιο ποσοστό μεταναστών συγκριτικά με το συνολικό ποσοστό της γαλλικής πρωτεύουσας. Το χρώμα του δέρματός τους και ο παραδοσιακός τρόπος ένδυσής τους, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι βρίσκονται συνεχώς στον δημόσιο χώρο, κάνουν την παρουσία τους αισθητή.

Επίσης, η ανεργία αποτελεί έναν ακόμη παράγοντα που δικαιολογεί την έντονη παρουσία των κατοίκων στις καφετέριες και το δρόμο. Κατά τους κοινωνιολόγους Monique Pinçon-Charlot και Michel Pinçon, η ανεργία αγγίζει με άνισο τρόπο τους Γάλλους και τους ξένους και παρουσιάζεται αυξημένη στους μετανάστες (Pinçon & Pinçon-Charlot 2001). Έτσι, συνολικά στο 18ο διαμέρισμα το 20% των μεταναστών ήταν το 2000 ενεργοί πολίτες, δηλαδή καταλάμβαναν μια μόνιμη θέση εργασίας, και το 35% ήταν άνεργοι (INSEE 2001). Παράλληλα, είναι γνωστό ότι οι οικογένειες των μεταναστών χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερο αριθμό παιδιών από ό,τι οι γαλλικές οικογένειες. Αυτός είναι και ένας λόγος για τον οποίο παρατηρούμε στους δρόμους της Goutte d'Or πλήθος παιδιών αφρικανικής, αραβικής και ασιατικής προέλευσης. Εξάλλου, κατά έναν πιο γενικό τρόπο, οι Αφρικανοί συνηθίζουν να ζουν περισσότερο στο δρόμο για πολιτισμικούς λόγους, λόγω της συνήθειας, καθώς επίσης και του γεγονότος ότι οι πολύ μικρές κατοικίες τους είναι αποπνικτικές. Τέλος, δεδομένης της σημασίας και της ιδιαιτερότητας του εμπορίου στο οποίο επιδίδονται οι μετανάστες, ο δρόμος αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο ανασυγκρότησης των Αφρικανών στο Παρίσι.⁸

Σε γενικές γραμμές, οι κάτοικοι της Goutte d'Or προέρχονται από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Σύμφωνα με την απογραφή του 2000, το 30% αυτών είναι ανειδίκευτοι εργάτες και μόλις το 14% υπάλληλοι και στελέχη επιχειρήσεων. Αυτά τα ποσοστά αντιστρέφονται στο υπόλοιπο της γαλλικής πρωτεύουσας. Παρ' όλα αυτά όμως, το φαινόμενο της εισόδου στη συνοικία υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων με ταυτόχρονη εκδίωξη των χαμηλότερων⁹ αφορά και σε αυτή την περιοχή του Παρισιού και ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τα αλληπάλληλα προγράμματα ανάπτυξης που υλοποιούνται στην περιοχή, όπως θα δούμε και αργότερα. Όπως και να 'χει όμως, ο χαρακτήρας της Goutte d'Or παραμένει λαϊκός, τουλάχιστον έως σήμερα. Τα εμπορικά καταστήματά της, και κυρίως οι χαρακτηριστικές της αγορές κρεάτων, σέβονται τις μουσουλμανικές συνήθειες και έχουν έναν έντονο έθνικ χαρακτήρα, ο οποίος εκφράζε-

ται στο χώρο δημιουργώντας το αυθεντικό σκηνικό του. Η φτώχεια είναι πανταχού παρούσα, αποκρυσταλλωμένη στα αμαξώματα των εξαθλιωμένων αυτοκινητών που σέρνονται στους μπαλωμένους δρόμους σαν αιωνόβιες χελώνες που έχουν σιχαθεί το καβούκι τους· στα σπασμένα τζάμια των κτηρίων που αντικαθίστανται από χαρτόνι ίσα-ίσα για να χορέψει με τον αέρα και τη βροχή όταν προσπαθήσουν να διαρρήξουν το μικρό δωμάτιο· στους ξεφτισμένους σοβάδες των προσόψεων και στο χέρι του ζητιάνου που ισορροπεί στο κενό σαν μια αναποφάσιστη σταγόνα νερού που παρακαλά να εξατμιστεί προτού συντριβεί στο έδαφος (Μαυροματίδης 2006).

Αυτή είναι η συνοικία της Goutte d'Or, την οποία οι φορείς της εξουσίας συγκαταλέγουν στην κατηγορία των «εύθραυστων» γειτονιών του Παρισιού, γιατί έχει όλα τα απαραίτητα «στατιστικά» που γι' αυτούς δικαιολογούν τον παραπάνω χαρακτηρισμό. Γιατί την κατοικούν γενιές χωρίς μέλλον και παρελθόν, τις οποίες το κράτος «φύτεψε» εκεί και έπειτα παράτησε στην ανεργία, τη φτώχεια και την εξαθλίωση, χωρίς να τις αφήσει να ανθήσουν. Η πυκνότητα και η συνεχής παρουσία διαφόρων εθελοντικών κοινωνικών φορέων που αποτελούνται πρωτίστως από κατοίκους της περιοχής¹⁰ συντελούν στο να μειώνονται τα ποσοστά εγκληματικότητας στην περιοχή, καθώς καταφέρνουν να τα αντιμετωπίσουν με τρόπο μη κατασταλτικό, σε αντίθεση με το επίσημο κράτος, το οποίο με την πολιτική του τα διαιωνίζει¹¹ προκαλώντας κοινωνικό διχασμό. Γιατί είναι αλήθεια ότι η πραγματικότητα στην Goutte d'Or είναι σκληρή και τα βαποράκια πάντα θα βρίσκονται στις οδούς Myrha ή Léon, ή ακόμη και γύρω από το σταθμό του μετρό Château Rouge (από προσωπική εμπειρία του γράφοντα). Το φορηγάκι των Γιατρών του Κόσμου είναι πάντα σταθμευμένο κοντά στις περιοχές όπου διακινούνται ναρκωτικά και ανταλλάσσει καινούργιες σύριγγες με χρησιμοποιημένες, ενώ παράλληλα μοιράζει γενναιόδωρα προφυλακτικά στις Αφρικανές πόρνες, προκειμένου να περιορίσει την εξάπλωση ασθενειών, και κυρίως του HIV, που μαστίζει την περιοχή.

Είναι ενδεικτικό της κατάστασης ότι τον Ιούνιο του 1999 κάποιες από τις οργανώσεις των πολιτών οργάνωσαν μια συνάντηση με τον υπεύθυνο του τμήματος κατά της εγκληματικότητας (BAC 75) προκειμένου να εκφράσουν τα παράπονα των νέων για τις βάνουσες κατασταλτικές μεθόδους που εφαρμόζαν οι αστυνομικοί στην περιοχή. Γενικότερα, οι κάτοικοι προσπαθούν μέσα από διαδικασίες αυτοοργάνωσης να περιορίσουν τα φαινόμενα βίας χωρίς να καταφύγουν στην κρατική παρέμβαση. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που συνέβη πριν μερικά χρόνια στην πολυκατοικία της οδού Poissonniers, στο νούμερο 49. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα η πολυκατοικία είχε μετατραπεί σε στέκι τοξικομανών, οι οποίοι κατέφευγαν στους κοινόχρηστους χώρους της προκειμένου να πάρουν τη δόση τους. Έτσι λοιπόν, οι κάτοικοι του κτηρίου αποφάσισαν κάθε μέρα στις 18.00 το απόγευμα να συγκεντρώνονται στην είσοδο του κτηρίου, να δειπνούν εκεί και να περιφρουρούν την πολυκατοικία τους έως τις 3 το πρωί, προκειμένου να σταματήσει να αποτελεί στέκι τοξικομανών (από συνεντεύξεις που παραχώρησαν στο γράφοντα μέλη των associations).

Ωστόσο, παρά την καλή θέληση των πολιτών, σύμφωνα με τις στατιστικές και τα επίσημα στοιχεία η Goutte d'Or αποτελεί αυτή τη στιγμή την περιοχή της γαλλικής πρωτεύουσας με τους υψηλότερους δείκτες εγκληματικότητας. Τα τελευταία χρόνια, και κυρίως από την περίοδο που υπουργός Εσωτερικών της Γαλλικής Δημοκρατίας ήταν ο Nicolas Sarkozy, η παρουσία της αστυνομίας και των CRS¹² στους δρόμους που συνθέτουν τα όριά της, ή πίσω από τις εγκαταστά-

10. Πρόκειται για τις λεγόμενες associations, οι οποίες είναι μη κυβερνητικές οργανώσεις πολιτών μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, που έχουν ως κύριο μέλημά τους την αρμονική συνύπαρξη στη γειτονιά.

11. Ας θυμηθούμε στο σημείο αυτό την επίσημη δήλωση στα ΜΜΕ του τότε υπουργού Εσωτερικών της Γαλλίας (και νυν προέδρου της Γαλλικής Δημοκρατίας) Nicolas Sarkozy τον Νοέμβριο του 2005, κατά τη διάρκεια των επεισοδίων που είχαν ξεσπάσει στα παρισινά προάστια, η οποία δείχνει λίγο-πολύ τον τρόπο με τον οποίο οι εκπρόσωποι της κρατικής αρχής αντιμετωπίζουν τους κατοίκους των περιοχών που λαϊκίστικα χαρακτηρίζονται επίσημα ως «ευαίσθητες» ή «εύθραυστες». Ο νυν πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας, σε επίσκεψή του στο χώρο των επεισοδίων, είχε χαρακτηρίσει δημοσίως «σκομπόδια και αποβράσματα» τους νέους που συμμετείχαν στα επεισόδια, δηλώνοντας ότι θα «απαλλάξει την κοινωνία από αυτούς», όπερ και τείνει να συμβεί, δεδομένου ότι, αφότου εξελέγη πρόεδρος, αποτέλεσε προτεραιότητά του η θέσπιση νόμου που περιορίζει τη μετανάστευση. Και μάλιστα ολόκληρη η επικοινωνιακή πολιτική του βασίστηκε στο επιχείρημα της ταύτισης της «κοινωνικής ασφάλειας» με τον περιορισμό της μετανάστευσης, διχάζοντας την κοινωνία σε ξένους και γηγενείς και στοχοποιώντας μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα.

12. Πρόκειται για τις ειδικές δυνάμεις της Γαλλικής Αστυνομίας, δηλαδή κάτι αντιστοιχεί με τα δικά μας ΕΚΑΜ.

Εικόνα 3.

«Κάποιοι γεννιούνται μες στα λάχανα και άλλοι μες στα σκατά»: σύνθημα γραμμένο στο χάρτη της πόλης μετά από εκτεταμένα επεισόδια με την αστυνομία (από το προσωπικό αρχείο του γράφοντα)

13. Βλέπουμε ότι ακόμη και σήμερα τα επιχειρήματα της πολιτικής ηγεσίας είναι τα ίδια με εκείνα του βαρόνου Haussmann περί «... άμεσης επέμβασης και αποθώωσης της πόλης ως κοινωνικού και πολιτικού σχηματισμού».

14. Ο γράφον τυγχάνει να έχει συλλεφθεί από αστυνομικούς με πολιτικά στην εν λόγω περιοχή και να του κατασχεθεί η φωτογραφική μηχανή προκειμένου να σβηστούν φωτογραφίες-ντοκουμέντα της πραγματικότητας στην Goutte d'Or.

σεις των σιδηροδρομικών σταθμών Gare du Nord και Gare de l'Est, είναι έντονη και «δικαιολογείται» από το επιχείρημα της άμεσης επέμβασης σε περίπτωση έναρξης εχθροπραξιών.¹³ Παράλληλα, μια άλλη τακτική της αστυνομίας προκειμένου να ελέγχει καλύτερα την περιοχή και να προλαμβάνει τις «επικίνδυνες» καταστάσεις προτού γεννηθούν, είναι να αφήνει να εισχωρήσουν στη ζωή του τόπου αστυνομικοί με πολιτικά οι οποίοι ανά πάσα στιγμή ελέγχουν και καταγράφουν τι συμβαίνει.¹⁴

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η συνοικία έχει ταυτιστεί πλέον στη συνείδηση της πόλης με τα διάφορα κύματα μεταναστών που δέχτηκε, και λόγω των υψηλών δεικτών εγκληματικότητας –τους οποίους το υποσυνείδητο ταυτίζει με τους μετανάστες– αποφεύγεται συστηματικά η διέλευση από το ευρύ κοινό, με αποτέλεσμα μια ιδιότυπη «γκετοποίηση».

Ενδεικτικό είναι ότι πολλοί ξενοδόχοι των οποίων τα ξενοδοχεία βρίσκονται στην Goutte d'Or προσπαθούν να προσελκύσουν ανυποψίαστους τουρίστες εκμεταλλευόμενοι τη γειννιάσή τους με τη Μονμάρτρη και την πλατεία Πιγκάλ, δύο κατεξοχήν τουριστικές τοποθεσίες στην περιφέρεια του Παρισιού. Το ξενοδοχείο όμως ποτέ δεν παρουσιάζεται από τον ιδιοκτήτη του ή τον τουριστικό πράκτορα σαν να βρίσκεται στην Goutte d'Or, αλλά ως «... άμεσα γειννιάζον με τη Μονμάρτρη κατάλυμα».

Η κακή φήμη της συνοικίας αποτελεί στη συνείδηση της πόλης την ταυτότητά της. Έτσι λοιπόν, σχετικά με μια περιοχή και δεδομένης της θέσης του Erving Goffman ότι «ζούμε μέσα στις υποθέσεις» (Goffman 1973), σχηματίζουμε την εικόνα της σύμφωνα με όσα έχουμε ακούσει γύρω από αυτήν και υποθέτουμε με βάση διηγήσεις πραγματικές ή φανταστικές τι είναι και τι δεν είναι πιθανό να μας συμβεί εντός της. Αυτός ίσως να είναι και ο λόγος που η Goutte d'Or από τη μια αποτελεί τη συνοικία-σύμβολο για τους Αφρικανούς μετανάστες και από την άλλη την πιο επικίνδυνη περιοχή του Παρισιού για τον «εξοπλισμένο» με τον δυτικό τρόπο σκέψης, «comme il faut Ευρωπαίο πολίτη».

4. Η ανάπλαση: οι πρώτες προσπάθειες χωρικής και κοινωνικής αναδόμησης της συνοικίας

Το 1983 ο ΟΡΑΚ¹⁵ κλήθηκε από το Δήμο του Παρισιού να υλοποιήσει πρόγραμμα ανάπλασης σε ολόκληρο το Ν τμήμα της Goutte d'Or (Τομέας 1) με σκοπό:

- α) να εξαλειφθεί η «ανθυγιεινή» κατοικία,
- β) να ανακαινιστεί συνολικά και να εναρμονιστεί με τους κανόνες υγιεινής το σύνολο των ήδη υπαρχόντων δημοσίων χώρων του Ν τομέα της συνοικίας,
- γ) να δημιουργηθούν νέες κρατικές υποδομές, όπως βιβλιοθήκες, παιδικές χαρές κ.ο.κ.

Η περιοχή της ανάπλασης περιοριζόταν στον Βορρά από την οδό Polonceau, καταλαμβάνοντας μια έκταση περίπου 6 εκταρίων, και περιλάμβανε 229 κτήρια εκ των οποίων τα μισά κατεδαφίστηκαν, πράγμα που σημαίνει ότι χτίστηκαν εξαρχής περίπου 200.000 τετραγωνικά μέτρα. Επρόκειτο για ένα γιγαντιαίο πρόγραμμα, που είχε ως βασική του προτεραιότητα την «εκλεπτυσμένη ένταξη καινούργιων κατασκευών στον παλαιό αστικό ιστό, την ανάδειξη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της περιοχής, καθώς επίσης τον επαναπροσδιορισμό και την ανάδειξη των ελεύθερων δημοσίων χώρων» (Marvillet 2006). Με μια πρώτη ματιά διαπιστώνεται ξεκάθαρα ότι η εξασφάλιση και διαφύλαξη της κοινωνικής συνοχής της περιοχής δεν αποτέλεσε καν στόχο αυτού του αρχιτεκτονικού εγχειρήματος. Ωστόσο πρέπει στο σημείο αυτό να υπογραμμίσουμε ότι για πολλοστή φορά λανσάρεται ένα πρόγραμμα ανάπλασης χωρίς να διευκρινίζεται ποιος είναι το επίκεντρό της. Η επικοινωνιακή πολιτική την οποία ενδύθηκε το εν λόγω αρχιτεκτονικό εγχείρημα δεν αφήνει αμφιβολίες ότι οι άνθρωποι που κατοικούν

15. Office Public d'Aménagement Concerté.

Εικόνα 4.

Ο δημόσιος χώρος στην Goutte d'Or είναι ένας άδειος χώρος όπου οι άνθρωποι βλέπουν τη ζωή να τους προσπερνά (από το προσωπικό αρχείο του γράφοντα)

κούν και χρησιμοποιούν την περιοχή, και ειδικότερα οι μετανάστες, βρίσκονται στο περιθώριο της αρχιτεκτονικής πρότασης. Είναι σαφές από τις προτεραιότητες του προγράμματος ότι για μια ακόμη φορά πρόκειται για μια αρχιτεκτονική απόπειρα «αλλαγής των υλικών της περιοχής» με απώτερο στόχο την έμμεση αύξηση της αξίας της γης, δεδομένης της νέας πραγματικότητας της συνοικίας.

Οι βασικές αρχές της προαναφερθείσας ανάπλασης ψηφίστηκαν από το συμβούλιο του δήμου του Παρισιού τον Σεπτέμβριο του 1983. Όμως υπήρχε διάχυτη η αντίληψη ότι τα μικρά τετραώροφα κτήρια –τυπικές κατασκευές του 19ου αιώνα– θα αντικατασταθούν από σύγχρονες κατασκευές και οι κάτοικοί τους θα μεταστεγαστούν σε κάποιο κοντινό ή μακρινό προάστιο, όπως προβλέπεται από το νόμο, θυσία στο βωμό του «κοινωνικού καλού» και των απαλλοτριώσεων. Εντέλει, και χάρη στην ενεργή παρουσία και δράση των associations, οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών αποφεύχθηκαν, ωστόσο κανείς στην περιοχή δεν ισχυρίζεται ότι η ποιότητα ζωής στην περιοχή αναβαθμίστηκε.

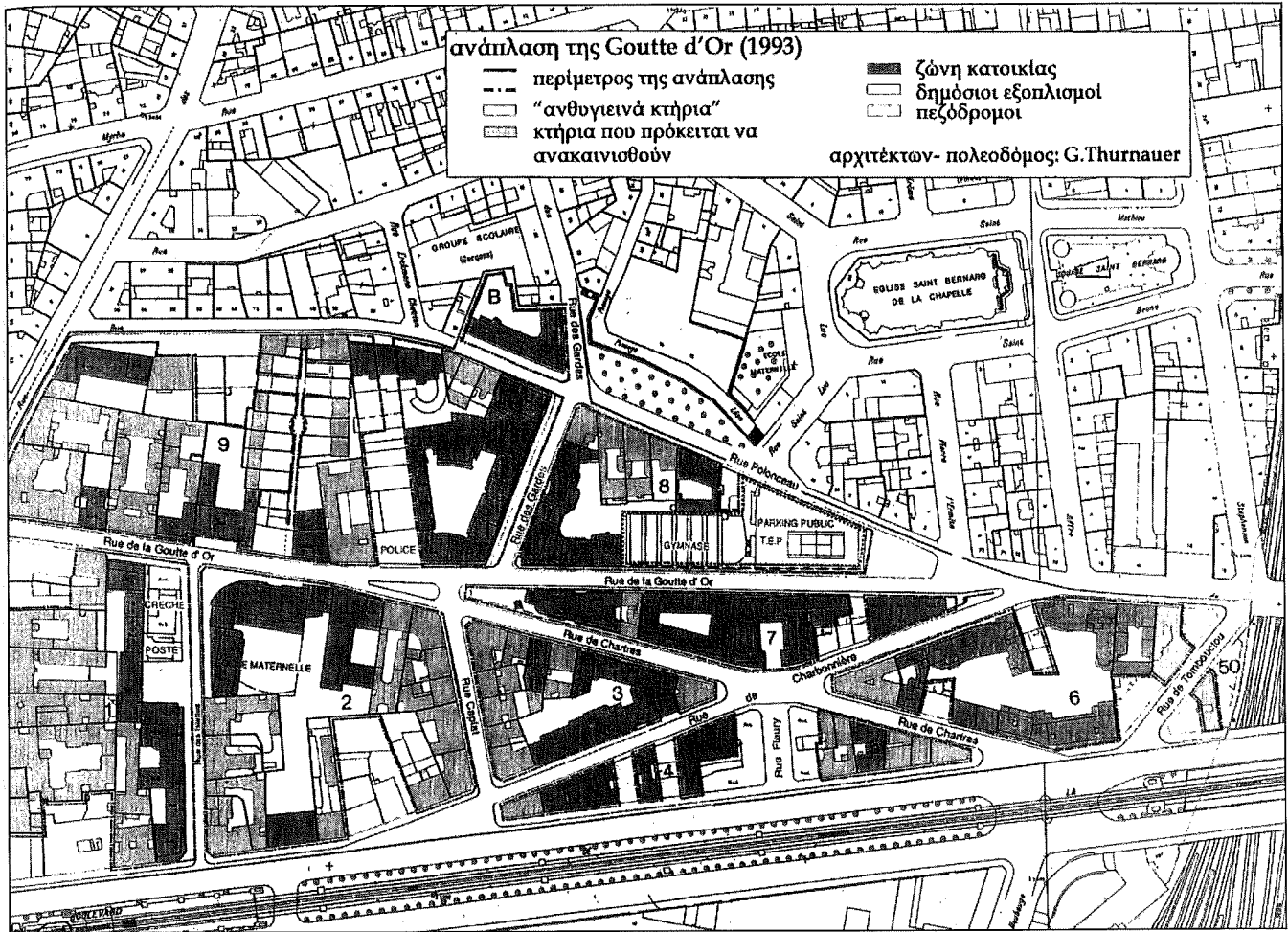
Όπως προαναφέραμε, η συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων που κατοικούν στην Goutte d'Or προέρχονται από την Αφρική, πράγμα που συνεπάγεται ότι ένα μεγάλο μέρος της καθημερινότητάς τους το περνάνε στο δρόμο για πολιτισμικούς λόγους, ελλείπει συγκροτημένων δημόσιων ελεύθερων χώρων στη συνοικία. Όντας δεδομένες λοιπόν η πληθυσμιακή συγκρότηση της περιοχής και η ανάγκη για ανάπτυξη ενός δικτύου υπαίθριων χώρων, στην προκειμένη περίπτωση αναμένουμε από τους αρχιτέκτονες να υιοθετήσουν αυτή την πραγματικότητα τόσο ως δεδομένο όσο και ως βασική αρχή στο σχεδιασμό του χώρου, προκειμένου το έργο τους να απευθύνεται στους κατοίκους της. Αντίθετα, ο επισκέπτης της Goutte d'Or βλέπει σήμερα ότι ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε καμία συγκροτημένη προσπάθεια εύρεσης ισορροπίας της έννοιας του δημόσιου με την έννοια του ιδιωτικού. Οι ελάχιστοι ελεύθεροι χώροι καταδεικνύουν ότι ποτέ δεν συγκροτήθηκαν με σκοπό να διευκολύνουν τη «συνοίκηση» των διαφορετικών κοινοτήτων στα πλαίσια μιας πολυπολιτισμικής συνεύρεσης.

Στο Β τμήμα της συνοικίας η φθορά των κτηρίων και η αποδιάρθρωση των εμπορικών δραστηριοτήτων οδήγησαν στην παράλληλη πραγματοποίηση και μιας δεύτερης επιχείρησης ανάπλασης, υπό το όνομα Château Rouge, η οποία έχει ως όρια τις οδούς Doudeauville, Polonceau και Cavé. Στο πρόγραμμα της ανάπλασης αυτής περιλαμβάνεται η κατεδάφιση 31 εγκαταλελειμμένων κτηρίων (σε σύνολο 300, σύμφωνα με την απογραφή). Όμως για μια ακόμη φορά δόθηκε έμφαση στην κατασκευή κατοικιών με ταυτόχρονη αδιαφορία για ενδυνάμωση του εμπορικού χαρακτήρα της συνοικίας.

Στο σημείο αυτό λοιπόν, και κλείνοντας αυτή την ενότητα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, σε οποιαδήποτε ιστορική περίοδο κι αν πραγματοποιήθηκε, καμία απόπειρα ανάπλασης της Goutte d'Or δεν έλαβε υπόψη της τους ανθρώπους που την κατοικούν και τις ανάγκες τους. Και αντί να προσαρμοστεί το πρόγραμμα της αρχιτεκτονικής παρέμβασης στις ιδιαιτερότητές τους, το προϊόν της αρχιτεκτονικής διαδικασίας απαιτεί τη δική τους προσαρμογή σε αυτό. Γιατί πρόκειται για μια συνοικία η οποία κατοικείται κυρίως από μετανάστες με αυθεντική πολιτισμική ταυτότητα και οι οποίοι έχουν έναν ιδιαίτερο τρόπο να προσαρμόζονται στον δημόσιο χώρο. Παρατηρούμε όμως ότι το συγκεκριμένο αυτό αρχιτεκτονικό εγχείρημα διέπεται από μια «οχρωματική τακτική» σχετικά με τα όρια της έννοιας του δημόσιου και του ιδιωτικού. Από τη μια πλευρά έχουμε τους ανθρώπους του δρόμου και από την άλλη τους ανθρώπους των οικοδο-

Χάρτης 7.

Η περιοχή της ανάπλασης

Πηγή: Mairie de Paris / Plan local d'urbanisme 2005.

μικόν τετραγώνων. Εκτός λοιπόν από τη μονόπλευρη και επιφανειακή λειτουργία του δρόμου, έχουμε, επιπλέον, και μια πραγματική άνιση διαίρεση του χώρου (Μαυροματίδης 2006).

Όταν ο επισκέπτης περιπλανιέται στην Goutte d'Or, διασχίζει δρόμους που έχουν ως μόνο σκοπό τη μεταφορά της κίνησης και όχι τη συνάντηση. Τα μέτωπά τους, όντας κλειστά και συμπαγή, καταδυναστεύονται οπτικά από ογκώδη και ακατέργαστα πενταώροφα ή εξαώροφα κτήρια, με αποτέλεσμα να δημιουργούν μια διάχυτη εσωστρέφεια στα οικοδομικά τετράγωνα της περιοχής. Τα οικοδομικά τετράγωνα της συνοικίας –τα οποία προέκυψαν το 1960 στα πλαίσια μιας πρώτης προσπάθειας παραγωγής μαζικής κατοικίας– έχουν ως βασικό τους χαρακτηριστικό την ύπαρξη εσωτερικών ακάλυπτων ιδιωτικών χώρων. Έτσι λοιπόν, το περίκλειστο σχήμα τους προτιμάται για λόγους «ασφάλειας», δεδομένου ότι τα κτήρια που δημιουργούν το αυστηρό μέτωπο των δρόμων εμποδίζουν την ανεξέλεγκτη πρόσβαση στους ακάλυπτους χώρους στο εσωτερικό των οικοδομικών τετραγώνων. Ίσως γι' αυτό το λόγο κάθε φορά που διασχίζει κανείς την Goutte d'Or έχει την αίσθηση της ταυτόχρονης ύπαρξης δύο διαφορετικών εκφάνσεων της ίδιας πραγματικότητας: πρόκειται για την

πραγματικότητα που εξελίσσεται στο εσωτερικό των οικοδομικών τετραγώνων (εκεί όπου επικρατούν «ασφάλεια» και τάξη) και για την πραγματικότητα του δρόμου (που τη χαρακτηρίζουν «ανασφάλεια» και φόβος). Συμβιώνουν δηλαδή ταυτόχρονα στον ίδιο χώρο δυο αντιθετικοί παράλληλοι κόσμοι. Όταν καθένας από αυτούς ακολουθεί ανεξάρτητα από τον άλλο τη δική του πραγματικότητα, όλα κυλάνε ομαλά. Όταν όμως οι δύο αυτοί κόσμοι συγκρούονται, τότε ανατρέπεται η οιονεί κοινωνική ισορροπία της περιοχής.

5. Ρέκβιεμ

Δυστυχώς, τα εγχειρήματα πολεοδομικής ανάπλασης στη συντριπτική τους πλειοψηφία εξαφανίζουν το οικείο τοπίο, μετακινούν πληθυσμούς, δημιουργώντας γι' αυτούς νέους, ψυχρούς και χωρίς φαντασία χώρους, ή «ξερώνοντας» τους σε τμήματα της πόλης που έως τότε ήταν εγκατάλειμμένα. Στην Ευρώπη, όπως και στην Αμερική, οι πολιτικές των αστικών αναπλάσεων καταστρέφουν τις παλιές λαϊκές γειτονιές. Όμως η κάθε συνοικία αντιπροσωπεύει για τους κατοίκους της ένα κέντρο ζωής με το οποίο είναι δεμένοι με τρόπο συγκλονιστικό (Augé 1992, 1994). Η εμπορική δραστηριότητα, οι τόποι μνήμης, η ομοιότητα των συνθηκών ζωής και μερικές φορές η εγγύτητα των τόπων εργασίας μετατρέπουν τον άψυχο χώρο σε μια μονάδα ενότητας και συλλογικής ζωής, ή καλύτερα σε αυτό που οι κοινωνιολόγοι ονομάζουν κοινότητα. Κάθε περιοχή έχει τη δική της συλλογική μνήμη. Ο Maurice Halbwachs αναφέρει επακριβώς ότι «... αφότου ένα ανθρώπινο σύνολο ζει για μεγάλο χρονικό διάστημα σε έναν τόπο τον οποίο έχει προσαρμόσει στις συνθήκες του, όχι μόνο οι χειρονομίες του αλλά και οι σκέψεις του ρυθμίζονται από την αέναη διαδοχή υλικών και άυλων εικόνων, που του γεννούν τα εξωτερικά αντικείμενα» (Halbwachs 1968).

Και μπορεί τα τελευταία χρόνια όντως η πολιτική της πόλης ως προς την αστική κληρονομιά να έχει μεταβληθεί και να τη διαφυλάσσει σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν, προκειμένου οι λαϊκές συνοικίες να διατηρούν τον αρχιτεκτονικό τους χαρακτήρα, ωστόσο, όπως φαίνεται και από τις αναπλάσεις στην Goutte d'Or, σε όλα τα νομοθετικά κείμενα η σημαντικότερη παράμετρος είναι απύσχα. Η σημαντικότερη κληρονομιά ενός τόπου είναι οι ίδιοι του οι κάτοικοι. Ακόμη και αν τα τρισδιάστατα συστατικά του χώρου θα τύχουν στο εξής ιδιαίτερης προσοχής, οι έμπυχες χωρικές μορφές, δηλαδή οι κάτοικοι, θα συνεχίσουν να αποτελούν αντικείμενα απαλλοτρίωσης. Γιατί πάντα η επίσημη πολιτική της πόλης αποσκοπούσε στην παραγωγή χωρικών προϊόντων και όχι κοινωνικών και εικαστικών χωρικών μορφών. Ανέκαθεν υπήρχαν περιοχές της πόλης οι οποίες αντιμετωπιζόνταν ως τόποι αποθήκευσης εργατικού δυναμικού (Tournier 1995). Και όταν αυτό το τμήμα του πληθυσμού δημιουργούσε ζωντανές σχέσεις με το περιβάλλον που του είχε παραχωρηθεί ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες του, τότε η πολιτική της πόλης το ξερίζωνε και το μετακινούσε αλλού. Και οι κάτοικοί του μετατρέπονταν με το ζόρι σε νομάδες στα πλαίσια αυτής της αέναης αστικής αποψίλωσης. Και αν τα νομοθετικά κείμενα του σήμερα ξαφνικά ευαισθητοποιούνται γύρω από τα θέματα της αστικής κληρονομιάς, ενός όρου ασαφούς και που εντέλει, λόγω της ασάφειάς του, δεν προσδιορίζει τίποτα, αυτό το όψιμο ενδιαφέρον τους αποδεικνύεται κούφιο. Γιατί επικεντρώνεται μόνο σε κουφάρια κτηρίων και οικοδομικών τετραγώνων, ξεχνώντας ότι τα κτήρια αυτά έχουν την ταυτότητα αυτών που τα χρησιμοποιούσαν.

Αυτό συμβαίνει επειδή πάντα στις πιο υποβαθμισμένες περιοχές στοιβάζονταν παλιά οι επαρχιώτες και πλέον οι μετανάστες, δηλαδή τα γρανάζια της οικονομικής ανάπτυξης της πρωτεύουσας. Κι όταν με την πάροδο του χρόνου η κρατική μηχανή ανάγκαζε σε αχρησία τα γρανάζια αυτά, η πόλη τα παράταγε στις άκρες της μέχρι να σκουριάσουν και να ριζώσουν στο χώμα, έως ότου κάποιος εκσκαφέας τα ξηλώσει μαζί με τα θεμέλια των κτηρίων, για να τα στοιβάξει δίπλα στα μπάζα των επιχειρήσεων ανακαίνισης (Μαυροματίδης 2007). Αυτή είναι η πολιτική της πόλης σήμερα και αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ίσως έχουμε περάσει από «την πάλη των κοινωνικών τάξεων στην πάλη των τόπων» (Mongin 2005), όπως πολύ εύστοχα έχει αναφέρει ο Alberto Magnaghi. Ο χώρος πλέον χαρακτηρίζει αυτόν που τον χρησιμοποιεί, και η Goutte d'Or αποτελεί την πιο χαρακτηριστική συνοικία που επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- APUR (Atelier Parisien d'Urbanisme) (2004), *Paris. 1954-1990. Données statistiques. Population, logement, emploi. 18ème arrondissement*, Paris: APUR.
- Augé, M. (1985), «Notes sur les rapports entre espace social et systèmes symboliques», *Annales*, no. 6.
- Augé, M. (1992), *Non-lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Paris: Seuil.
- Augé, M. (1994), *Le Sens des autres. Actualité de l'anthropologie*, Paris: Fayard.
- Augé, M. (1998), *Un ethnologue dans le métro*, Paris: Hachette.
- Benjamin, W. (2006), *Paris, capitale du XIX siècle*, Paris: Allia, α' έκδ. 1972.
- Breitman, M. (1998), *La Goutte d'Or, faubourg de Paris*, Paris: Hazan.
- Fijalkow, Y. (2002), *Sociologie de la ville*, Paris: La Découverte.
- Goffman, E. (1973), *La Mise en scène de la vie quotidienne. I. La Présentation du soi*, Paris: Minuit.
- Halbwachs, M. (1968), *La Mémoire collective*, Paris: PUF.
- INSEE (2001), «Recensement général de la population de 1970», *Logements - population - emploi. Evolutions 1975-1982-1990-2000*, Paris: INSEE.
- Καρούδης, Δ. (1977), *Έρευνα πολεοδομικών προτύπων*, 9. «Δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου» (Μέρος Β'), Αθήνα: ΕΜΠ / Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών.
- Mairie de Paris / Plan local d'urbanisme (2005), *Projet d'aménagement et de développement durable*, συνεδρίες 31 Ιανουαρίου και 1 Φεβρουαρίου.
- Marvillet, J. (2006), *Vingt ans d'urbanisme amoureux à Paris 1982-2001*, Paris: L'Harmattan.
- Μαυροματίδης, Λ. (2007), *Σκηνοθεσίες: επαναπροσδιορισμός του αστικού ιστού στο 19ο arrondissement του Παρισιού*, διπλωματική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ.
- Μαυροματίδης, Λ. (2006), *La Mise-en-scène des acteurs urbains. La Goutte d'Or et Belleville*, προπτυχιακή εργασία 5ου έτους στα πλαίσια του σεμιναρίου «Anthropologie de la Ville», Ecole d'Architecture Paris Val de Seine.
- Mongin, O. (2005), *La Condition urbaine. La ville à l'heure de la mondialisation*, Paris: Seuil.
- Mouton, Ph. (1999), *Opération de rénovation de la Goutte d'Or*, προπτυχιακή εργασία.
- Pinçon, M., Pinçon-Charlot, M. (2001), *Paris Mosaïque*, Paris: Calmann-Lévy.
- Projets Urbains en France* (2002), ed. Le Moniteur, Paris, Σεπτέμβριος 2002.
- Radkowski, G.-H., *Anthropologie de l'habiter*, Paris: PUF.
- Topalov, Ch. (1997), «Maurice Halbwachs, Photographe des taudis parisiens (1908)», *Genèses*, no. 28, Σεπτέμβριος.
- Tournier, M. (1989), *Le Miroir des idées*, Paris: Folio.
- Tournier, P. (1985), *L'Homme et son lieu*, Lausanne: Delachaux & Niestlé, επανέκδ. 1995.